

Садықова Ә.Қ.

**Түркістан мұғалімдер
семинариясы: ашылуы,
қалыптасуы, қызметі
(1879-1904 жылдар)**

Мақалада Ташкент қаласындағы Түркістан мұғалімдер семинариясының ашылуы, қалыптасу тарихы қарастырылады. Сонымен қатар, бұл оқу орнын ашу қажеттілігі Түркістан генерал-губернаторлығындағы бастауыш білім беретін оқу орындарындағы мұғалімдердің тапшылығынан туындағандығы және семинарияны ашу кезіндегі қиындықтар мен семинарияның өзіндік ерекшеліктері де жазылған. Семинарияға қабылданған алғашқы тәрбиеленушілердің, оқытушылардың құрамы, семинарияға оқуға түсу үшін қойылатын талаптар, 1879-1902 жылға дейінгі оқытылған пәндер және 1902 жылдан кейінгі өзгерістер, семинария шәкірттерінің шәкіртақысы, семинаристердің ұлттық және діни құрамы жайлы да баяндалған.

Түйін сөздер: Түркістан мұғалімдер семинариясы, Ташкент, Халық Ағарту Министрлігі, директор, тәрбиеленушілер, сабақ, оқытушы, шәкірт, шәкіртақы.

Sadykova A.K.

**Turkestan teaching seminary:
opening, becoming, activity
(1879-1904)**

In the article examined about opening in city Tashkent of the Turkestan teaching seminary. And also necessity of opening of educational establishment for the Turkestan governor general, from the shortage of teachers of primary education in educational establishments and difficulty on the stage of opening seminary, specific features of seminary. The action of the accepted pupils, teachers, composition, is entered in seminaries, requirements to entering seminary, 1879-1902 studied disciplines from 1902 and to the subsequent changes, grant of students of seminary, national and religious composition.

Key words: Turkestan teaching seminary, Tashkent, Ministry of Folk Inlightening, director, pupils, employment, teacher, student, grant.

Садықова А.К.

**Туркестанская учительская
семинария: открытие,
становление, деятельность
(1879-1904 гг.)**

В статье рассматривается открытие в городе Ташкенте Туркестанской учительской семинарии. А также необходимость открытия учебного заведения в Туркестанском генерал-губернаторстве из-за нехватки учителей начального образования в учебных заведениях и трудности на этапе открытия семинарии, специфические особенности семинарии. В семинарии вводится действие принятых воспитанников, преподавателей, состав, требования к поступлению в семинарию в 1879-1902 гг., количество изученных дисциплин с 1902 года и до последующих изменений, стипендия учеников семинарии, национальный и религиозный составы.

Ключевые слова: Туркестанская учительская семинария, Ташкент, Министерство Народного Просвещения, директор, воспитанники, занятие, преподаватель, ученик, стипендия.

**ТҮРКІСТАН
МҰҒАЛІМДЕР
СЕМИНАРИЯСЫ:
АШЫЛУЫ,
ҚАЛЫПТАСУЫ,
ҚЫЗМЕТІ
(1879-1904 жылдар)**

Кіріспе

Түркістан генерал-губернаторлығы Орынбор, Қазан, Омбы қалаларындағы мұғалімдер семинарияларынан қашықта жатты. Жаңа оқу орны құрылғанға дейін Сырдария, Жетісу облыстары үшін тәжірибелі педагогтарды осы жердің оқу орындарынан шақыратын, бірақ шақырылған мұғалімдер жерсінбей, отбасылық жағдайларына байланысты тұрақты түрде жұмыс жасамады және оларды бір жерден екінші жерге жиі ауыстырып отырды, оқытушылардың жетіспеушілігінен жаңадан ашылған бастауыш сыныптық училище, приходтық училищелердің, мектептердің халі ауыр жағдайда еді.

Ресей империясында мұғалімдер семинариялары XIX ғасырдың алғашқы жартысында ашылып, 1871-1876 жылдары олардың саны 16 болса, 1912 жылы саны 101-ге жетті (Руднев, 1913, 10-11). Ташкент қаласында мұғалімдер семинариясын ашу қажеттілігі Түркістан генерал-губернаторлығындағы бастауыш білім беретін оқу орны, яғни училищелерге мұғалімдердің жетіспеу тапшылығынан туындаған болатын. 1867 жылы Түркістан генерал-губернаторлығында 14 бастауыш мектеп болды. 1869-1876 жылдар аралығында 8 училище ашылып, 1878 жылдан бастап өлкенің әр түпкіріндегі бұрынғы ашылған 13 мектеп қайта училищелер болып құрылды (Памятная книжка по управлению учебными заведениями Туркестанского края, 1882: 98-99).

Түркістан мұғалімдер семинариясының ашылуы

Ташкенттегі мұғалімдер семинариясын ашуға алғаш ұсыныс жасаған Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы адъютант Н.П. фон-Кауфман болатын. Ол семинарияны ашу жөнінде 1874, 1877 жылдары әскери Министрге, Халық Ағарту Министрлігіне өтініш білдіріп және жергілікті жердің ерекшелігін ескере отырып, семинарияға 1872 жылы 27 наурызда қабылданған Иркутск мұғалімдер семинарияның Жарғысын қолдануға рұқсат та сұрады (Константин Петрович фон-Кауфман, устроитель Туркестанского края, 1899:126). Н. П. фон-Кауфман семинарияны ашумен бірге оны басқаруға қоятын адамды да өзі

ізвестіре бастады. Мұғалімдер семинариясының басшылығына қатысты мәселені Қазан бұратана мұғалімдері семинариясының директоры Н.И. Ильминскиймен ақылдаса отырып шешті. 1875 жылы Түркістан генерал-губернаторының өтінішіне байланысты Н. Ильминский өз шәкірті И.П. Остроумовты ұсына отырып, ол жөнінде былай деп хат жазды: «Қазан діни академиясын бітірген, татарша, арабша тілдер бойынша менің шәкіртім, мұсылман дінімен, Құранмен өте жақсы таныс, оның жаны да білімі де миссионер, бірақ сіз бұдан қорықпаңыз! Досым И.П. Остроумов миссионерлікті адамгершілік тұрғысынан түсінеді, осы орынға одан артық лайықты адам жоқ» (Исхакова, 2001: 64). Н.И. Ильминский өз шәкірті И.П. Остроумовты ұсына отырып, оның Қазандағы жағдайының өте жақсы екенін де ескерте кетеді: «И.П. Остроумов академияда доцент дәрежесіндегі мұғалім, 2 мың жалақысы, өз үйі бар, оған Ташкентке көшу көп шығын әкелуі де мүмкін» – деп жазады (Знаменский, 1900: 45-46). Н. Ильминскийдің Ташкентке өз шәкірті И.П. Остроумовты жіберудегі негізгі мақсаттарының бірі миссионерлік саясатпен байланысты болатын, кейін ол Библияны түземдік тілге аударып шығарды.

Түркістан мұғалімдер семинариясы 1879 жылы 30 тамызда ашылды. Ресейдегі барлық семинарияларда оқу мерзімі 3 жыл болса, мұндағы оқу жылы 4 жылдық болды. Семинарияның алғашқы 3 жылғы оқу жылында жыл сайын 20 шәкірттен қабылданып, 4-ші оқу жылында 15 шәкірт қабылдануы тиіс болды және 1882 жылдан бастап оның жанынан 2 үлгілі училище ашу жоспарланды. Бірінші үлгілі училище 1882 жылы ашылды, екінші училище 1885 жылы ашылғанымен 1895 жылы жабылып қалды (Знаменский, 1900:11). Семинарияға жыл сайын 42. 700 рубль бөлініп және алғашқы ашылған кезде 5000 рубль ақша бөлінуі тиіс болды. Бұл бөлінетін алғашқы шығындар Ферғана облысының кірісі есебінен жүргізіліп кейін, семинария шығыны Мемлекеттік қаржы мекемесі есебінен және жыл сайын Түркістан өлкесінің сметасында көрсетілуі тиіс болды (Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, 1881: 4).

Семинарияның ашылу салтанатына Жетісу облысының әскери губернаторы генерал-лейтенант Г. А. Колпаковский, Сырдария облысының әскери губернаторы В.Н. Троцкий, Түркістан училищелерінің бас инспекторы Г.А. Кун, Ташкенттегі діни қызметкерлер, қаладағы барлық оқу орындарының оқытушылары, қаланың құр-

метті азаматтары мен оқуға қабылданған шәкірттер қатысты. Ашылу салтанатты түрде Г.А. Кун, И.П. Остроумов, Г.А. Колпаковскийдің сөздерімен және барлық христиандық діни жоралғылармен, яғни діни уағыз, барлық қатысушылардың бетіне қасиетті су бүрку рәсімдерімен өткізілді.

Семинария ерекшелігі

Түркістан мұғалімдер семинариясы Иркутск және Молодечненск семинариясының Ережесіне, Халық Ағарту министрлігінің мұғалімдер семинариясына арналған нұсқауларға сүйенді. Оқу орнының өз ішінде «Түркістан мұғалімдер семинариясындағы шәкірттерге арналған Ережелер (1880, 1895, 1990 жж.)», «Сыныптық тәлімгер бақылаушыларға арналған нұсқау», «Тәлімгер кезекшілерге арналған нұсқау», «Кезекші тәлімгерлердің жазба кітаптары» деген ішкі тәртібіндегі бағынатын өз ережелері болды.

Иркутск мұғалімдер семинариясына қатысты қабылданған жарғының 8 бабына сәйкес семинария Халық Ағарту Министрлігіне бағынды және Түркістан генерал-губернаторының, училищелердің бас инспекторының қамқорлығында болды. Семинария директорын училищелердің бас инспекторының сайлауымен, Түркістан генерал-губернаторының ұсынысымен Халық Ағарту Министрлігі бекітті.

9 бапқа сәйкес дін сабағынан, ғылыми пәндер бойынша беретін штаттық мұғалімдерді, көркем жазу мен сурет сабағының мұғалімі, семинариядағы экономист, дәрігерді, семинария жанындағы үлгілі училищелердің мұғалімдерін семинария директоры өзі сайлап, кейін училище бас инспекторының ұсынысымен генерал-губернатор бекітті (Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях, 1880: 94).

10 бапқа сәйкес Педагогикалық Кеңес қарайтын және генерал-губернатор бекітетін істер нақты көрсетілді, мысалы бапқа сәйкес: а) Халық Ағарту Министрлігінің бекіткен сағат көлемі, сабақ бағдарламасы, сыныптарға бөлінген сағат саны, сағаттарды мұғалімдерге бөлу, оқулық таңдау; б) Халық Ағарту Министрлігі бекіткен оқуға түсу кезіндегі сынақ, сыныптан сыныпқа көшу емтиханы, бітіру емтихандары; в) сабақтан тыс бос уақыттар, білім деңгейін көтеруге бағытталған қалалық және селолық мұғалімдерге арналған курстар; г) шәкірттерді марапаттау ережесі; д) шәкірттерді тәртіпсіздіктері үшін оқудан шығару шешімі; е) семинария-

ның қажеті үшін арнайы қаржы бөлу, шәкірттерді ұстауға кететін шығынның сметасы, құрылыс және қайта жөндеу жүргізу шығындарына қатысты келісім шарттар; ж) жеке меншіктегі пансионер және тұрақты, бір көлемдік шәкіртақы көлемін анықтау; з) оқу орнын жетілдіру (Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях, 1880: 94-95).

11 бапқа сәйкес жоғарыда аталғандардан бөлек, семинария директоры көпшілік өзара келіспеген Педагогикалық Кеңестің шешім-қарарын генерал-губернатордың қарауына берді. Келіспеушілік болған кезде және азшылық шешімді қолдамаған кезде генерал-губернаторға берілді (Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях, 1880, 95). Иркутск мұғалімдер семинариясына қатысты қабылданған жарғы Түркістан генерал-губернаторының семинарияға бақылауын және құқықын күшейткен Жарғы болды.

Түркістан мұғалімдер семинарияның Иркутск мұғалімдер семинариясынан ерекшеліктері де болды, біріншіден орыс балаларымен бірге түземдіктердің шоқынған және шоқындырылмаған балалары қабылдануы тиіс және қабылданатын орыс балаларының саны 50-ден кем болмауы қажет, қалған орындар түземдіктерге берілді: екіншіден, түземдіктерге парсы, немесе сарт тілі оқытылуы тиіс болды, сонымен бірге бау-бақша ісінен практикалық сабақ өткізілді, үшіншіден, Құдай Заңы мен славяндық шіркеу тілі сабағы семинарияда және училищеде орыс балалары мен шоқынғандар үшін оқу міндетті болды (Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения, 1883: 1631).

Семинарияда алғашқы кезде орыс транскрипциясына негізделген қазақ тілі оқытылды. Қазақ тілі сабағында қазақ тілінің құрылымы, грамматикасын танып, мақал-мәтелдер жаттап және қазақ тілінен орыс тіліне, керісінше аударма жасады. Семинариядағы алғашқы қазақ тілі пәнінің мұғалімі Я. Лютш 1880 жылдың 15 мамырынан 1 тамызына дейін қазақ тілімен жақынырақ танысу үшін арнайы Түркістан уезіне аттанды (Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, 1881, 20). 1883 жылы Ташкентте Я. Лютш дайындаған қазақ тілін оқытуға арналған «Қырғыз хрестоматиясы» басылып шықты (Кауфманский сборник, изданный в память 25 лет, 1910: 142). Өкінішке орай, семинариядағы қазақ тілінің оқытылуы ұзаққа со-

зылмады, 1883 жылы қазақ тілінің орнына сарт тілі, 1885 жылы парсы тілін оқытты. Араб тілін оқыту туралы сөз болғанымен, бұл жүзеге аспады. «Семинарияға түсушілердің барлығы да қазақ балалары болғанына қарамастан сарт тілі, кейін парсы тілі де араб алфавиті негізінде оқытылды деп жазады» – өкінішпен Н.П. Остроумов (Кауфманский сборник, изданный в память 25 лет, 1910: 142).

Семинария мұғалімдер дайындаумен бірге жаппай орыстандыру саясатын да жүзеге асыруды мақсат тұтты. Өйткені семинарияда орыс тәрбиеленушілермен қатар түземдіктерді қатар оқыту және қазақ тілін орыс графикасы негізінде оқыту қажет деген Н. Ильминскийдің жүйесімен оқытылды. Түземдік балалар Құдай заңы, шіркеулік славян тілінен босатылғанымен, бірақ ән сабақтарында барлық шәкірттерге бірдей шіркеулік орыс әндері үйретілді, орыс тілінде шіркеулік мәтіндерді аудартты және 1897 жылы семинария жанынан өз шіркеуі де ашылды.

Сонымен бірге семинарияда Ресейдің басқа өңірлерінде қолданылмаған жүйе жасалды. 1881 жылы 20 тамызда Түркістан мұғалімдер семинариясында жергілікті өңір үшін аудармашылар дайындау туралы бұйрық шықты. Түркістан өңірінің әкімшілігі Ортаазиялық аймақтың Ресеймен қарым-қатынасында тілмаштар көмегіне зәру екендігін және олардың тапшылығынан зардап шегуін ескеріп, барлық уездік басқармалар мен орталық басқару орындары тілді өз деңгейінде меңгерген мұсылман аудармашыларын дайындау қажеттігін көрсетті (Памятная книжка по управлению учебными заведениями Туркестанского края, 1882: 166).

Генерал-лейтенант Г.А. Колпаковский Түркістан өңірінде аудармашылар дайындау туралы мәселені кейінге қалдырмау үшін Түркістан мұғалімдер семинариясына жергілікті әкімшіліктен стипендиаттарға орын бөліп мынадай негізде оқытуды жоспарлады: 1) Қабылданатын балалардың жасы семинария оқушыларының жас шамасында, орыс ұлтынан, жергілікті төменгі таптың балалары болуы қажет және де жылдық оқу ақшасы мен тәрбиелеу үшін әрқайсысына 200 рубль төленеді; 2) болашақ аудармашылар семинарияда қазыналық стипендиаттармен бірге тұрып семинарияның барлық ережесіне бағынды. Түркістан мұғалімдер семинариясының барлық оқу курстарында оқытылатын пәндерді оқығанымен бірақ сызу, сурет, музыка сабақтары қосылмады; 3) земстволық стипендиаттардың сабақтарына әкімшіліктен тәжірибелі оқытушыларды жалдау арқы-

лы оқытты. Яғни, семинарияның қазыналық стипендиаттар оқымайтын – өзбек, тәжік және мұсылман заңдарының негізі пәндерін оқиды; 4) семинарияның төртінші курсына стипендиат-аудармашылар арнайы-тәжірибелік курсты жергілікті тілдерді және мұсылман заңдарын әкімшілік жалдаған арнайы оқытушыдан оқыды; 5) стипендиат-аудармашылар бос уақытында әкімшілік есебінен жергілікті халықтың тілін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін білу үшін түземдік ауылдар мен қыстақтарға барды (Памятная книжка по управлению учебными заведениями Туркестанского края, 1882: 166-167).

Семинария қызметі

Түркістан мұғалімдер семинариясына оқуға түсу үшін мынандай талаптар қойылды: 1) семинарияға қабылданушылардың жасы 16-18 жас аралығында болуы және төменгі сословиеден шығуы құпталды, 1881 жылы 1 тамыздағы Түркістан генерал-губернаторының шығарған бұйрығына сәйкес егер де шәкірт бітірген жергілікті училище басшылығы, ата-аналардың өтініші дәлелді деп тапса, 15-16 жас аралығындағы жеткіншектер де қабылданатын болды; 2) денсаулығының кемістігі жоқ, яғни талма, жұқпалы ауру, құлағынан қатты бұлақ ақпайтындай шілделік ауруының болмауы, тіл мүктігі, көкірек ауруының болмауы, көру және есту қабілеттерінің төмен болмауы шарт болды; 3) Халық Ағарту Министрлігіне қарайтын Түркістан өлкесіндегі приходтық училище бағдарлама курсына қанағаттанарлықтай деңгейде білуі және қабілеттігімен, зеректігімен ерекшеленуі тиіс; 4) семинарияға түсушілер жақсы мінезімен, қайырымдылығымен ерекшеленіп және халық училищесі инспекторының, немесе приходтық училищедегі шіркеу қызметкерінің және лауазымды тұлғаның мінездемесінің болуы; 5) өз ата-аналарының, туыстарының, қамқоршыларының және оған ата-анасының орнына болысып жүрген адамдардың қолхаты; 6) семинарияға түсетіндер тамыздың 1-нен қалмай Ташкентке өз немесе қауым қаражаты есебінен жетіп, сынақтан өтпеген жағдайда қайтуы да өз қаражаты есебінен болуы тиіс болды. Семинарияға түсетін приходтың ең таңдаулы шәкірттерінің жол қаражаттары мемлекеттік қазына есебінен жүргізілді (Памятная книжка по управлению учебными заведениями Туркестанского края, 1882: 335-336).

1879 жылы семинарияның 1 сыныбына 20 тәрбиеленуші, 1880 жылы 19 тәрбиелену-

ші қабылданды. 1879-1880 жылы қабылданған балалардың 21-і Жетісу облысынан, 17-і Сырдария облысынан болды (Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, 1881, 12). Әлеуметтік тегі бойынша 17 казак, 5 солдат, 5 мещан, 1 шенеулік, 1 дворян отбасынан, 2-уі некесіз туылған деп көрсетіледі (Граменицкий, 1896, 12). Тәрбиленушілер Түркістан өлкесіндегі бастауыш, қалалық училище, 1 уездік училище, 6-прогимназиядан, 1-әскери гимназиядан қабылданған балалар болатын (Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, 1881: 12).

1880 жылы қабылданған қазақ балаларының ішіндегі 2-уі Перовскі уезіндегі Елекей Қасымұлының балалары, яғни Кіші жүз ханы Әбілхайырдың ұрпақтары Қасымов Исмайыл, Қасымов Жүсіп, қалғандары уездегі қарапайым қазақ отбасыларының балалары болды.

1879, 1880 жылдары семинарияға қабылданған қазақ балалары алғашқы оқу жылын мынадай нәтижелермен аяқтады: Баймұратов Есмұхаммед – 3, 1, Күсібаев Құлман – 3, 1, Қасымов Исмайыл – 3, Қасымов Жүсіп – 3, 1, Бөкин Достмұхаммед – 3, 1 (Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, 1881: 11), екінші оқу жылының қорытындысы бойынша Баймұратов Есмұхаммед – 4, 3, Бөкин Достмұхаммед – 3, 4 балдық көрсеткішпен. Бірінші сыныпты бітірушілердің арасындағы Стародубов, Седельников, Күсібаев Құлман келесі сыныпқа көшірілмеді, өйткені Күсібаев Құлманның орыс тілі, математика пәндерінен қорытынды бағалары екі болған еді (Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, 1881: 26). 1881 жылы Күсібаев Құлман бірінші сыныпты қайта оқып – 4, 3 өте жоғары балмен бітіріп шықты. Ол алғашқы жылы математика, орыс тілі сабақтарынан екі алса, келесі жылғы оқу үлгерімі бойынша бағалары бес болған. 1881 жылы бірінші сыныпты бітіруші Қасымов Исмайылдың математика, тарих сабақтарынан оқу үлгерім бағалары екі болуына байланысты оны оқудан шығару мәселесі де қаралды (Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, 1881: 26). Ол да бірінші сыныпты екінші жылы қайта оқып, семинарияны 1885 жылы бітіріп шығады.

Түркістан мұғалімдер семинариясының алғашқы оқытушылар құрамы: директоры Николай Петрович Остроумов, Қазан Діни Акаде-

миясын бітірген дін ілімі бойынша магистр, Құдай заңынан Қазан діни Академиясын студент дәрежесінде бітірген Николай Андреевич Воскресенский, орыс тілінен ассесор Николай Петрович Знаменский Санкт-Петербург тарих-филология институтын аяқтап гимназия мен прогимназия оқытушы деген дәрежесі бар, математикадан Николай Кирилович Смирнов Императорлық Мәскеу университетінің физика-математика факультетін аяқтап кандидат атағын алған, гимназия мен прогимназиялардың оқытушысы деген дәрежесі бар, тарих және географиядан Қазан діни Академиясын дін ілімі бойынша кандидат Михаил Алексеевич Миропиев, түземдік тілдерден Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетін бітіріп кандидат дәрежесін алған Яков Яковлевич Лютшь, жаратылыстану тарихы, бау, бақша, жер сабақтарынан практикалық пәндерді жүргізетін Павел Николаевич Ягодьинский Петровск-Разумовск жер және орман Академиясын студент дәрежесінде бітірген. Алғашқы кезде көркем жазу және сыздан Сырдария облысының сызбашысы Сахаров берсе, ал 1880 жылдан Строгонов атындағы Орталық училищені суретші дәрежесінде бітірген Евгений Павлович Пустынин жүргізді, ән сабағынан Николай Андреевич Воскресенский, капитан Бутурлин, А.П. Мирон, ал гимнастикадан Түркістан атқыштар батальонының штабс-капитаны Николаев, Федоров, Куряжский, Куницкийлер сабақ берді. Семинарияның дәрігері Дмитрий Самсонович Гинердің Императорлық дәрігер-хирургиялық Академиясын бітірген емші дәрежесі болды (Памятная книжка по управлению учебными заведениями Туркестанского края 1789-1880, 1880: 26-29).

Түркістан мұғалімдер семинариясы Ресейдің орталық губернияларынан алыста жатқандықтан оқытушылардың жалақысы да жоғары болды. Семинария директорының жалақысы 3000 рубль, дін сабағының оқытушысы 1800 рубль, басқа ғылыми пәндер бойынша 5 оқытушының жалақысы 9000 рубль, сурет, сызу, көркем жазу оқытушысы 600 рубль, дәрігерге – 450 рубль, экономға – 450 рубль, семинария жанынан ашылған училищедегі 2 оқытушының әрқайсысына – 1800 рубльден төленді (Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования составил Н.И. Остроумов, 1904: 197).

Семинарияда оқытылған пәндер: Құдай Заңы мен Шіркеулік славян тілі, жалпы және орыс географиясы, математика, физика жаратылыс тану, түземдік тіл, көркем жазу, сурет мен сызу, ән мен музыка, қол еңбегі. Ән, музыка сабағына ерекше көңіл бөлінді және бұл сабақтар міндетті пәндер болды. Бірінші оқу жылында ән айтуға, 1880 жылдан бастап 2 сыныпта скрипкада ойнауға үйретті (Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, 1881: 31). Шәкірттерге ұсталық, ағаш жону, кәрзеңке тоқу, етік тігу, бау-бақшаны күтіп баптау істеріне де үйретті. Семинарияның бау-бақшасына арналған алғашқы кезде Қойлықта жер телімі болса, 1900 жылдан бастап қала бағының жанынан жер телімі берілді (Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования составил Н.И. Остроумов, 1904: 26).

Алғашқы жылдары семинарияның 4 жылында аптасына төмендегідей сағаттармен сабақ өткізілді:

1-кесте – Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования составил Н.И. Остроумов, 1904: 74

№	Оқытылған пәндер	1 сынып	2-сынып	3-сынып	4 сынып	Барлығы
1	Құдай Заңы	3	2	4	2	9
2	Училищедегі практикалық сабақ				1	1
3	Орыс тілі мен шіркеулік славян тілі	4	3	3	2	12
4	Училищедегі практикалық орыс тілі	-	-	-	2	2
5	Педагогика	-	2	2	2	6
6	Арифметика	3	2	-	2	7
7	Практикалық сабақ	-	-	-	2	2
8	Геометрия	-	2	2	1	5
9	Орыс тарихы	2	2	2	1	7
10	География	2	2	2	1	7

№	Оқытылған пәндер	1 сынып	2-сынып	3-сынып	4 сынып	Барлығы
11	Жаратылыстану	4	2	2	-	8
12	Физика	-	-	2	-	2
13	Көркем жазу	2	2	1	1	6
14	Сурет	2	5	1	1	9
15	Сызу	2	2	2	-	6
16	Ән айту	2	2	2	2	7
17	Гимнастика	2	2	2	1	7
18	Қол еңбегі	4	4	4	4	16
19	Сарт тілі: теориялық шығыс каллиграфиясы практика	1				
20	Парсы тілі: теория практика	-	2	3	2	7
		40	40	40	35	

1902 жылы мұғалімдер семинариясына қатысты қабылданған Заңға сәйкес «Құдай Заңы» – 12 сағат, орыс тілі мен шіркеулік славян тілі – 17 сағат, арифметика – 11 сағат, жаратылыстану – 10 сағат, физикаға – 6 сағат бөлініп сағат саны көбейсе, керісінше сызу мен сурет, қол еңбегі сабақтарының сағаты қысқарды (Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования составил Н.И. Остроумов, 1904: 75).

Түркістан мұғалімдер семинариясында 1879-1904 жылдар аралығында 415 адам оқыса, оның ішінде орыстар 348 адам – 83, 9%, қазақтар 54 адам – 13%, сарттар 9 адам – 2, 2%, татарлар 3 адам – 0, 3% және түрікмен 1 адам – 0, 2% болды, олардың ішіндегі семинария курсы толқ аяқтағаны 254 адам (61, 2 %) болды (Добросмыслов, 1912: 231). Жылдар бойынша семинарияны бітіргендер: 1883 жылы – 10 шәкірт, 1884 жылы – 15 шәкірт, 1885 жылы – 10 шәкірт, 1886 жылы – 12 шәкірт, 1887 жылы – 12 шәкірт, 1888 жылы – 5 шәкірт, 1889 жылы – 16 шәкірт, 1891 жылы – 11 шәкірт, 1892 жылы – 10 шәкірт, 1893 жылы – 19 шәкірт, 1894 жылы – 10 шәкірт, 1895 жылы – 16 шәкірт, 1896 жылы – 14 шәкірт, 1897 жылы – 6 шәкірт, 1898 жылы – 11 шәкірт, 1899 жылы – 8 шәкірт, 1900 жылы – 14 шәкірт, 1901 жылы – 12 шәкірт, 1902 жылы – 14 шәкірт, 1903 жылы – 13 шәкірт, 1904 жылы – 16 шәкірт бітіріп шықты. 1886-1887 оқу жылында бала қабылдамағандықтан, 1890 жылы бітірушілер болмады.

1886 жылы Ташкент мұғалімдер семинариясының 14 қызметкері, 61 шәкірті болса, оның 52 христиан дінінде, 9 мұсылман болған. Семинария жанында үлгілі бастауыш училищеде 2

қызметкер, 98 оқушы болса, оның 90 христиан, 8 мұсылман болды (Сыр-Дарьинская область. Описание составленное по официальным источникам Е. Смирновым, 1887: 338).

Семинарияда екі түрлі шәкірт ақы төленді: қазыналық, уез тұрғындарының арнайы бөлінген шәкірт ақысы. 1884 жылы 21 желтоқсанда Сырдария облысы Перовскі уезінің тұрғындары 7630 рубль қайырымдылыққа ақша аударды. 1885 жылы генерал-губернатор фон Розенбахтың Император II Александр атындағы Түркістан мұғалімдер семинариясына екі шәкіртақы тағайындау жөнінде бұйрығына сәйкес, бұл шәкіртақылар Перовск уезінен оқитын екі қазақ баласына тағайындалды (Сыр-Дарьинская область. Описание составленное по официальным источникам Е. Смирновым, 1887: 1301). Сырдария облысынан бөлек Ферғана облысы Андижан, Қоқан, Маргелан уездерінің тұрғындары атынан бір-бірден шәкіртақылар тағайындалды. Жетісу облысындағы оқу басқармасы жыл сайын арнайы 5 шәкіртке шәкіртақы тағайындап отырды. Семинариядағы жалпы бір шәкіртке бөлінген шәкірт ақы 150 рубль көлемінде болды (Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования, составил Н. И. Остроумов, 1904: 44).

1903 жылдың қаңтарынан бастап қазыналық шәкіртақыға оқитын шәкірттердің саны 40-тан 50 шәкіртке өсті (Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования, составил Н.И. Остроумов, 1904: 42). Семинариядағы 78 шәкірттің әрқайсысына 140 рубльден бөлініп, жалпы шығыны 10920 рубльді құрады. Семинария жанындағы училищедегі 40 шәкірттің әрқайсысына 120 рубльден- 4800 рубль жұмсалды (Сбор-

ник Постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. 7. Қосымша, 1883: 26-27).

Қазыналық шәкіртақы алғандар семинарияны бітіргеннен кейін приходтық училище, немесе бастауыш училищеде 6 жылдан кем емес жұмыс жасауы қажет болды (Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования, 1904, 41). Түркістан мұғалімдер семинариясын бітірген шәкірттерді приходтық мектептер, училищелер мен өлкедегі қазақ мектептеріне мұғалімдік қызметке жіберді (Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, 1881: 6). Семинарияны аяқтаған шәкірттердің барлығы да білім саласында қызмет жасамады, олар аудармашы, банк қызметкері, облыстық, уездік басқармада шенеулік, коммерсант, нотариус және тағы да басқа салаларда да қызмет етті.

Түркістан мұғалімдер семинариясын аяқтаған шәкірттердің арасынан танымал тұлғалар

да шықты, мысалы: шығыстанушы, иранист, этнограф, лингвист Андреев Михаил Степанович (1893), қоғам қайракері, шығыстанушы Серәлі Лапин (1889), археолог, тарихшы-шығыстанушы, Ұлықбек обсерваториясына қазба жұмыстарын жүргізген Василий Лаврентьевич Вяткин (1889), қоғам қайраткері, ағартушы Қоңырқожа Қожықов (1904), мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым, публицист Сұлтанбек Қожанов (1917) және тағы да басқалар.

Қорытынды

Түркістан мұғалімдер семинариясы Түркістан, Дала генерал-губернаторлығындағы кәсіби жағынан бастауыш сынып мұғалімдерін дайындауға бағытталған алғашқы оқу орындарының бірі болды, кейін мұндай оқу орындары Торғай, Орал, Семей, Жетісу, Ақмола облыстарында да ашылды.

Әдебиеттер

- 1 Граменицкий С.М. (1896) Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. Том V.
- 2 Добросмыслов А.И. (1912) Ташкент в прошлом и настоящем: Исторический очерк. Ташкент.
- 3 Знаменский П.В. (1900) Участие Н.И. Ильминского в деле инородческого образования в Туркестанском крае. Казань. «Типо-литография Императорского университета».
- 4 Исхакова Р.Р. (2001) Педагогическое образование в Казанской губернии в середине XIX – начале XX веков. Казань: ЗАО «Новое знание».
- 5 Кауфманский сборник, изданный в память 25 лет, истекших со дня смерти покорителя и устроителя Туркестанского края генерал-адъютанта К.П. фон Кауфмана, I-го. (1910). Москва: «Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К».
- 6 Константин Петрович фон-Кауфман, устроитель Туркестанского края. Личные воспоминания Н. Остроумова (1877-1881 гг) (1899). Ташкент. «Типо-литография т. д. Ф. и Г. Бр Каменских».
- 7 Отчет о состоянии Туркестанской учительской семинарии с 1 августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, прочитанный на годичном акте Семинарии 30 августа 1881 года. Составил секретарь Педагогического Совета туркестанской учительской семинарии М. Миропиев (1881). Ташкент. Типография арендуемая Ф. В. Базилевским.
- 8 Отчет Туркестанской учительской семинарии за XXV лет ее существования (30 август 1879 года – 30 август 1909 года) составил Н.И. Остроумов (1904). Ташкент. Типо-Литография В. М. Ильина.
- 9 Памятная книжка по управлению учебными заведениями Туркестанского края 1880-1881 уч. год. Книжка III-я (1882). Ташкент 1882. Типография Арендуемая Ф.В. Базилевским.
- 10 Памятная книжка по управлению учебными заведениями Туркестанского края 1789-1880 уч. Год (1880). Ташкент. «Типо-Лит. Лахтина и Пастухова».
- 11 Руднев Я.И. (1913) Об организации и постановка учебного дела в учительских семинариях. С.Петербург. «Сенатская типография».
- 12 Сборник Постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. 7. Царствование Императора Александра II. 1977-1881. (1883) Санкт- Петербург. «Типография Министерства Внут-ренних Дел».
- 13 Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. 9. Царствование императора Александра III. 1884 год. (1893). Санкт-Петербург. «Типография Высочайшее утвержденного Товарищества «Общественная польза».
- 14 Свод главнейших законоположений и распоряжений о начальных народных училищах и учительских семинариях. Ч. IV. Законоположения и распоряжения об учительских семинариях и школах. Составиль П. Аннинь (1880). Санкт-Петербург. «Типография Глазунова».
- 15 Сыр-Дарьинская область. Описание составленное по официальным источникам Е. Смирновым (1887). Санкт-Петербург.

Perferens

- 1 Gramenickij S. M. (1896) Oчерk razvitija narodnogo obrazovanija v Turkestanskom krae. - Tom V.
- 2 Dobrosmyslov A. I. (1912) Tashkent v proshlom i nastojashhem: Istoricheskij oчерk. - Tashkent. 1912.
- 3 Znamenskij P. V. (1900) Uchastie N. I. Il'minskogo v dele inorodcheskoo obrazovanija v Turkestanskom krae. Kazan'. «Tipo-litografija Imperatorskogo universiteta».
- 4 Ishakova R. R. (2001) Pedagogicheskoe obrazovanie v Kazanskoj gubernii v seredine XIX-nachale HH vekov. Kazan': ZAO «Novoe znanie».
- 5 Kaufmanskij sbornik, izdannij v pamjat' 25 let, istekshih so dnja smerti pokoritelja i ustroitelja Turkestanskogo kraja general-ad'jutana K. P. fon Kaufmana, I-go. (1910). Moskva: «Tipo-litografija T-va I. NKushnerev i K».
- 6 Konstantin Petrovich fon-Kaufman, ustroitel' Turkestanskogo kraja. Lichnye vospominanija N. Ostroumova (1877-1881 gg) (1899). Tashkent. «Tipo-litografija t. d. F. i G. Br Kamenskih.
- 7 Otchet o sostojanii Turkestanskoj uchitel'skoj seminarii s 1 avgusta 1879 goda po 1-e avgusta 1881 goda, pročitannyj na godichnom akte Seminarii 30 avgusta 1881 goda. Sostavil sekretar' Pedagogicheskogo Soveta turkestanskoj uchitel'skoj seminarii M. Miropiev (1881). Tashkent. Tipografija arenduemaja F. V. Bazilevskim.
- 8 Otchet Turkestanskoj uchitel'skoj seminarii za XXV let ee sushhestvovanija (30 avgust 1879 goda-30 avgust 1909 goda) sostavil N. I. Ostroumov (1904). Tashkent. Tipo-Litografija V. M. Il'ina.
- 9 Pamjatnaja knizhka po upravleniju uchebnymi zavedenijami Turkestanskogo kraja 1880-1881 uch. god. Knizhka III-ja (1882). Tashkent 1882. Tipografija Arenduemaja F. V. Bazilevskim.
- 10 Pamjatnaja knizhka po upravleniju uchebnymi zavedenijami Turkestanskogo kraja 1789-1880 uch. God (1880). Tashkent. «Tipo-Lit. Lahtina i Pastuhova».
- 11 Rudnev Ja. I. (1913) Ob organizacii i postanovka uchebnogo dela v uchitel'skih seminarijah. - S. Peterburg. «Senatskaja tipografija».
- 12 Sbornik Postanovlenij po Ministerstvu Narodnogo Prosveshhenija. T. 7. Carstvovanie Imperatora Aleksandra II. 1977-1881. (1883) Sankt- Peterburg. «Tipografija Ministerstva Vnutrennih Del».
- 13 Sbornik postanovlenij po Ministerstvu Narodnogo Prosveshhenija. T. 9. Carstvovanie imperatora Aleksandra III. 1884 god. (1893). Sankt-Peterburg. «Tipografija Vysochajshee utverzhdenno Tovarishhestva «Obshhestvennaja pol'za».
- 14 Svod glavnejshih zakonopolozhenij i rasporjazhenij o nachal'nyh narodnyh uchilishhah i uchitel'skih seminarijah. Ch. IV. Zakonopolozhenija i rasporjazhenija ob uchitel'skih seminarijah i shkolah. Sostavil' P. Annin' (1880). Sankt-Peterburg. «Tipografija Glazunova».
- 15 Syr-Dar'inskaja oblast'. Opisanie sostavlennoe po oficial'nym istochnikam E. Smirnovym (1887). Sankt-Peterburg.